

Antigoné megfakult arca

TÖPRENGÉSEK A CENZÚRÁRÓL

Négy évvel ezelőtt a Magyar Írók Szövetségének a közgyűlésén egyik pályatársunk azzal a hajmeresztő javaslattal állt elő, hogy Magyarországon is vezessék be a cenzúrát. Méghozzá az írók külön kérésére.

Fölcattanó, kínos hahota fogadta a javaslatot. Mint amikor a hóhér házában kötelek emlegetnek. Cenzúrát Magyarországon? Dunába vizet?

A jelen lévő írók és irodalompolitikusok, a meghökkenésükben lenyelt gombostűk után, azzal próbálták nyugtatni magukat, hogy **Eörsi István** nyilván Karinthy Frigyes csalános szelleme szállta meg, s ezért gunyoroskodik ilyen gátlástalanul.

Bejelentését az első pillanatban magam is akasztófahumornak hittem. De hamarosan megvilágosodott előttem, hogy **Eörsi**, ha számárfület mutogat is közben, nem csupán epéskedik és humorizál. Ellenkezőleg: cenzúrát óhajtó javaslata megfontolt, komoly gondolat. És nem a visszalépés, hanem az előrejutás gondolata. Fonák módon épp a haladásé.

Arról van ugyanis szó, hogy a magyarországi cenzúra jóval szemérmesebb, lazább és megengedőbb, mint egyik-másik közép-európai államé, de egyúttal szétfolyóbb is. Puhány, megfoghatatlan, szivárgó. Alattomos, mint a kőd vagy a füst: nem fojt meg, de szakadatlanul köhögget. Lelki bronchitist kap tőle az ember. És **Eörsi** épp azt bizonygatta, javaslata magyarázatául, hogy a szenvedő, a szétfolyó és bizonytalan tiltásokkal szemben a nyíltan vállalt és nyíltan meghirdetett cenzúra – bármilyen vérlázító is kimondani, de – előny. Látható és kitapogatható korlátai vannak; feltüntetett zsákutcái, farkasvermei. Egyszóval: karaktere. Tilt, de tiltásával segít. Mert, ami határozott, az engem is határozottá tesz. Közvetlenül vagy közvetetten. Közvetlenül úgy, hogy fölmérem és megverekszem vele, vagy odüsszeuszi ravaszsággal túljárok az eszén. Közvetetten pedig lelki áttételek révén. Hiszen, ha pontosan tudom, mitől félhetek, azzal szembefordulva általában könnyebben leszek vakmerő, mintha csak úgy vakon kell vagdaloznania az embernek a sötétségben.

A karakteres cenzúra mögött, ősmetaforaként újra és újra fölmagaslik a görög dráma két példázatos alakja: Antigoné és Kreón. Az erkölcsi érdek és a hatalmi érdek, az egyéni eltökéltség és az uralkodói konokság egymásnak feszülő képviselői. Viszonyukat a feszültség és a végzetes különbözőzés csak részben határozza meg. Elevenebb kapocs köztük ez, hogy egymás igazát elutasítják, de egymás igazságának tökéletesen ki vannak szolgáltatva. Saját legbensőbb lényüket, saját megszállottságukat úgy védelmezhetik leginkább, ha minél pöröbben föltárják azt a másinak, illetve minél inkább megmutogatják sors szerinti védtelenségüket. Mert ha például Antigoné bujkálna, okoskodna, sunyin követné lelke parancsát, gyásza magánügye maradna, s nem lehetne a minden-séget átjáró fájdalom és dac szülője.

Ilyen tiszta és magas rendű feszültséget azonban csak tragédia vagy dráma tud teremteni: cenzor és cenzúrázott személy soha. Mert az ő szembenállásuk már eredendően gyanakvó, romlott, kicsinyes. Egyik oldalról a magyarzkodás nélküli fölény és a megkérdőjelezhetetlen parancsérvényesítés szigora rontotta meg, a másik oldalról viszont a megalázott, a megtiport szellem dühe, undora, keserősége.

De ha mindezt illúziótlanul tudja is az ember, mégse mond le arról az ábrándról, illetve igényről, hogy kiszolgáltatottságában is eszményi és karakteres ellenfelet képviseljen el magának.

* * *

A „klasszikusnak” mondható tizenkilencedik századi cenzúra a második világháború után olyan sután-bután tűnt el a mi közép-európai térségünkről, mint amikor megszálló katonák valakit tévedésből hurcolnak el saját házából, s telepítenek ki lakatlan vidékre.

Néhány év alatt kiderült, hogy a kitelepítés megfontolt volt, sőt alaposan kidolgozott. A népi demokráciák, a proletárdiktatúrák, a szocializmusok nemcsak a régi rend tulajdonviszonyait, osztályhierarchiáját szüntették meg, de a civiltársadalom minden önvédelmi intézményét. Az üzemek, bankok, iskolák államosításával párhuzamosan államosították a személyiségét, az emberi tündöklést, az emberi akaratot, a kezdeményezőkézséget és a gondolkodást. A szólásszabadság ösztönét, ezt az amúgy is csökkentett ösztönt úgy fojtották el, és vezették tévútra, mintha férfiak s nők egymás iránti vonzalmát zökkenetették volna ki. Soha annyi hamis nevetést! Soha annyi égig érő számfűlet! Soha annyi szeméttelre kihordott tapsot!

Magyarországon vérrel kellett fizetni ezért az erőszakos „belső természetátalakítást”. 1956-ban nem a sajtószabadságért küzdöttünk elsősorban, hanem az egész létünket cenzúrázó politika ellen. A „klasszikus cenzúrák” ugyanis csak részlegesen, tilalomfáik jobbára láthatók, s körülkerülhetők, a szocializmus gyakorlatából kinőtt cenzúrák azonban szövevényesek és totálisak.

A totális szó, tudom, félreérthető. Első értelmezésében teljes tilalmat jelölhet. Kíméletlen és mindenre kiterjedő korlátozást. Jelenthet olyan sziklafalat, amely roppant súlyával rázuhan egy ország szellemi, lelki életére, és alóla legfőljebb csak kipislogni lehet.

Én nem ilyen értelemben használom a fogalmat. Hisz totális csapást okozni nemcsak az égből lezúgó mennykövek tudnak, nemcsak jégverések, szőnyegbombázások, de egy láthatatlan vírus is, amely befurakszik a sejtekbe, megtelepül bennük, és onnan támad. S miközben még fürgének látszik, például a szem, sérthetetlennek a szembogár végtelensége, a látás már réges-rég gyöngül, mert az a neve sincs vírus leginkább a látóidegeket sorvasztja. A roncsolás részleges ugyan, mivel csak a szemet érinti, a hatás azonban totális lesz, mert a lassan vakuló ember napról napra idegenebbül mozog a világban. Összemosódik előtte házfal és villamos, galamb és kő a szikár utcán.

A mankóul szolgáló példát akár félre is lökhetem, hiszen a totális cenzúrát nem a képzelet fennsíkján érhetjük utol, hanem a lélek alvilágában. Az elhallgatások, a hazudozások, a képmutatások bugyraiban. Puskin és Miklós cár gyilkosságig tapintatos birkozása már rég elveszítette Antigoné és Kreón ütközésének fennköltségét. De még mindig személyes volt! A totális cenzúra viszont mindenkor személytelen. Hozzávetőlegesen harminc éve élek belül az irodalom kerítésén. Ez alatt láttam, győztem, levertem, a lelkem és az ujjbögye egyaránt megkeményedett, férfiasan viselkedő cenzorral azonban nem találkoztam. Egyik puhány volt és alattomos; a másik rajongó és hisztérikus; a harmadik fáradt, fanyar, dőlt belőle az ideiglenesség bűze, mint alkoholistából a pálinkaszag; a negyedik szánatta magát, belátásomat kérte, és így tovább. De a tizedik és a tizenötödik, kivétel nélkül, a lelke mélyén leginkább azt szerette volna, ha a cinkosává avathat. Kereken kimondva azt szerette volna, ha a „szövegjavításban” együttműködöm velük; ha átélem nehéz helyzetüket, és a közölhetetlen mondatok, illetve gondolatok helyett közösen keressük meg a „legjobbat”, a „legkifejezőbbet”, a „legmerészebbet”

is akár. Azt, amelyik még a személytelen cenzúra szűrőjén átcsúszik. Micsoda felebaráti szeretet: a tehetségüket, a képzeletüket ajánlották föl, hogy hozzájuk romoljak észrevétlenül, vagy éppenséggel észrevehetően! Bármilyen hihetetlen is: írópályámon gonosz „ellenőrrel” én eddig nem találkoztam. Szinte mindegyikben a homoszexuálisok finom agresszivitásához hasonlító készséget fedeztem föl.

Szerencsére nem voltak ferde hajlamaim.

* * *

A totális cenzúra első számú és ravasz paradoxona az, hogy sose tilt nyíltan, sose tilt egészen. Megelégszik a részletekkel is. Megelégszik velük, mert pontosan tudja: ahogy a túrók rétesből előkandikáló hajszál elveszi az ember kedvét az evéstől, a megszenvedett érzelmek és gondolatok bekarikázása vagy megkérdőjelezése ugyanúgy elveszi az író kedvét is az írástól.

Márpedig a megrottott kedv a legártalmasabb cenzúra. A gyűlölet, az indulat, a butaságon való áthatolás konoksága mindenkor megtermékenyítheti az embert, de a silány kedv, a gyakran elrontott szájíz meddőségre készíti elő. A nagyság: erőfeszítés is. Erőfeszítés pedig csak megfelelő közegben érheti el célját: megvénült gumifalat nevetéses döngetni nagykalapáccsal.

A klasszikus cenzúra jobbára csak megsebezte az írókat, mint a párbajfelek egymást. A szocializmusban és a fasizmusban kifejlődött cenzúra azonban megfertőzte. Kell-e más bizonyíték ehhez, mint az, ha a tizenhetes forradalom előtti orosz irodalmat összehasonlítjuk a sztálini és a későbbi időszakok irodalmával? A tolsztoji, a dosztojevskiji, a csehovi próza az emberiség kultúrájának a csúcsteljesítménye. Az utánuk következő koroké – legalább hatvan éve – egyszerűen nyüglődött. Ereje szinte csak ahhoz volt, hogy életben tartsa magát. Naggyá nem a teljesítményben, hanem az alkalmazkodásban nőtt meg. Ha egy ártatlan marslakó, mondjuk, összehasonlító irodalomtörténészé képezteti ki magát, első gondolatával nyilván olyasmit bizonygatna, hogy a nagy októberi forradalom után az orosz anyák tehetségtelenebb fiaikat szültek, mint a forradalom előtt.

Mi leejtett fejjel, de epés mosollyal hallgatnánk a marslakó okfejtését. S még csak egy fél szóval se mondanánk neki ellent. Főlöszleg és stílustalan is lenne! Azt ugyanis, hogy a szocializmusban meggyökereztetett és elburjánzó cenzúra mennyire más, mint az újkori Európa bármelyik országának s társadalmi rendszerének a cenzúrája, nem értheti meg senki-senki, talán még maguk az áldozatok sem! A klasszikus cenzúra általában utólagos volt. A már megszületett műbe nyesett bele, vagy a megjelentetett gondolatokért büntette a szerzőt. A totális cenzúra előbb magát a léteket korlátozza. Tilt, óv, figyelmeztet, belátásra kér; bűntudatot kelt, mondván, hogy minden kétséget támasztó mondat fölér az árulással. Legjobb tehát, ha meg se születik. Jelképesen szólva: a klasszikus cenzúra időnként fejeket ütött le, a totálisnak nevezhető cenzúra azonban magzatelhajtást folytat.

* * *

A napokban egy új szovjet filmet mutattak be Magyarországon. Elem Klimov Jöjj és láss című háborús alkotását. Kíváncsi voltam a filmre, a rendezőt személyesen is jól ismerem.

Összeszorult, remegő gyomorral távoztam a bemutatóról. Lidicéről és Oradourról tudtam, de arról nem, hogy egy – partizánoknak visszavágó – német megtorlásban 628 belorusz falut irtottak ki, csecsemőtül és öregestül. Klimov játékfilmjének ez a pokoli tény volt a sugalmazója.

Maga a film is két óráig tartó pokol. Tomboló mézszárlás, egy ártatlan, kamasz fiú

körül kialakult történetláncolat. Odavész mindene, mindenkije, néhány nap alatt magát a Háborút éli át: a hétköznapivá vált apokálipszist. Eseményszerűen átéli a németek leverését, fölmorzsolását is, azaz: a győzelmet. De hol van ott győzelem, ahol annyi a bűntelen halott! S ha az nincs is, vajon a katarzis lehetősége megvan-e?

Aki végigpörgeti magában az európai kultúra nagy korszakait, lapról lapra és képről képre, arról győződhet meg, hogy milyen kihagyhatatlan szerepe volt az emberi szenvedésnek az emberi kultúra kialakulásában, fönntartásában, változásaiban. Ahogyan egy-egy drámát a katartikus élmény oldhat föl és nemesíthet meg bennünk, a történelem szakadatlanul áradó tragikumát a kultúra alakíthatja át számunkra valamiféle enyhületté. Másképp fogalmazva: elviselni az elviselhetetlent, s együtt élni megoldhatatlan dolgainkkal, csakis a vallás, a művészet, a kultúra segíthet valamennyiünket.

Klimov filmjét nézve nyilallt belém ismét – ki tudja, hányadszor már –, hogy a huszadik század legtérbolyítóbb, legtöbb és legváltozatosabb testi-lelki szenvedését Kelet-Európa és Közép-Európa népeinek kellett végigélniük. Forradalmakat, nyakló nélkül, s ellenfrradalmakat ugyanígy. Két háborút egymás után, fogolytáborokat, haláltáborokat, gázkamrákat, éhezést, Trianonokat, Versailles-okat, megszállásokat, tetveket, tifuszt, politikai elnyomást évtizedekig, s a szorongásos remény hideg és meleg végleteit. S mi lett ebből az égig púposodó szenvedésgúlból, kínlódáshalomból mára! Igaz és marandandó kultúra alig sarjadt a tövükből. Csak nyers történetek nyüzsögtek körülöttünk s ijesztő dadogások, pedig az élet egyensúlya úgy zökkenhet a helyére valamelyest, ha a megélt kínokat kiordíthatja, kiénekelheti, kiusoghatja magából az ember. Egyszóval: ha kifejezheti.

De, sajnos, itt lép be a fölrajzolt térségek életébe a cenzúra. Nem a klasszikus, hanem az ismeretlen, az új, a totális korlátozás. Szétverni mindent, ami volt! Elmetszeni érzelmeket és idegszálakat. És aki sír, vagy elsirat valami értéket, az már áruló! Aki háborog, bírál, panaszskodik, az is! Éljen az élet és éljen a halál együtt! Éljen az Erőszak, a Jövő, az Egy Igazság! Árnyalatok? Ugyan kiknek is kellenének? Az árnyalatok között mindig megbújik valaki, és általában az ellenség bújhat csak meg! Éljen az Egy Párt, az Egy Hatalom!

Az ember, töméntelen tapasztalattal a fejében szorongva néz hátra és előre: stratégia ez, vagy paranoia? A szenvedéshegyek mellett fölmagasodó félelemhegyek inkább az utóbbi jelenlétét bizonyítják.

Lassan elmúlik ez a csodálatos és szörnyű század is. Elmúlik, de a félelem sehogy se akar eltűnni vele erről a mi térfelünkről. És okosan félni itt Kelet- és Közép-Európában már-már: ideológia. Már-már életcél és életrealitás. Például valamiféle szabadságot gyakran épp a nagyobb szabadságról való lemondás biztosíthat. Hogy ez romboló negativitás, önvesszejtés, kit érdekel? Tömegek, alattvalók, taktikázgató nemzetek csúsztak át ebbe a nyilvánvaló negativitásba, nem számolva azzal, hogy a világ csak az ember érzelmi, értelmi, akarati hozzájárulásával marad világ; ezek nélkül elkezd hasonlítani a Góbi sivatagra. És kultúrát, de még hanyatlót is, csak olyanok tudnak teremteni, akik nem csavarták le magukban a teljesség igényét.

***

Aki nem képes néha saját életét ihletetten átélni, azt megfosztották a sorsától, sugja a tapasztalat. Mert ihlet és szabadság egy töről fakadó érzés. Az irodalom és a művészet, mint Vesta-szüzek a lángot, mindkettőt: az ihletet és a szabadságot, megpróbálja őrizni s följánlani nézőnek, olvasónak. De azokon a földrajzi szélességi fokokon, ahol túl sok a titkosrendőr, ahol megüledett a félelem, ott kevés az ihlet. Ott morgássá, zsörtölődéssé alakul át ez az öskészség. Vagy legyintéssé! Tudom, tudom, a gesztusok is lehetnek ihletettek, de szerves, önmagát beporzó kultúra nem sarjad ki belőlük soha.

Ennél a pontnál érdemes elidőznünk egy pillanatig. Az európai kultúrát nemcsak a gondolkodás dualizmusa tette nagygyá, vagyis: nemcsak az a rendkívüli „találmány”, hogy mindig két egymással szemben álló és egymást kiegészítő erőt tekintett érvényesnek, hanem az írásbeliség kifejlődése, elterjedése is. Az eszközök roppant gazdagsága. A stílusoké, amelyek újra és újra új érzékenységet s mámort ébresztettek. Ha nekem – saját tapasztalataim alapján – gyors beszámolólt kéne tartanom Közép-Európáról és Kelet-Európáról, előszörre talán nem is a politika torzító elefántbetegségét említeném, hanem azt, hogy az írásbeliség szerepe meghalványult. Nem úgy, hogy kevés a könyv, a betű, az írás, hanem úgy, hogy a két térség igazi lelkülete a szóbeliségben mélyebben kifejeződik, mint a nyomtatásban. A gondolatok és a vallomások magánlakások csöndjébe húzódtak vissza. Ott minden elmondható, megvitatható és kifejezhető. Minden, amit szeret és gyűlöl az ember; minden, amitől álmában a fogát csikorgatja. A nagyság, persze, nem fejlődhet ki, csak a színesség. A távlat sem, a történetiség sodra sem, pusztán a publicisztikus jelen idő. Mert a kultúra szerves képződmény, s nem rögtönzés. Művek, ellenművek és műértelmezések szövevényes élete. Írás. Írásban megteremtett és rögzített világ. Voltak szépen fogant kultúrák, és még vannak is! De azok nem európaiak!

Ha visszagondolok életemre, hányszor, de hányszor át kellett élnem, füstben és magánlakások rekedt lármájában, hogy a beszélgetések a mi legszabadabb műveink. Mert a szájunkat nem cenrúrázta senki. Kimondtuk, amit gondoltunk és éreztünk, némelykor még azt is, ami csak sejtés volt, csak testben visszhangzó előérzet. Ihletettek is inkább ezek a szóbeli monológjaink voltak, mert írásban, az írás természetes fegyelmén túl, ott ólálkodott agysejtjeink körül a megfontolás: rendítsük meg, de ne sodorjuk el a korlátokat. Vagy mindig tudtuk, mit írunk. Holott az írásban az a legnagyobb szabadság és a legizgatóbb ajándék, hogy csak a sorok rovása közben ismerjük meg a célját s értelmét. Az a fajta cenzúra, illetve öncenzúra tehát, amelynek mindnyájan a rokkantjai vagyunk, bárhogy rugdalózunk is ellene, még azzal is megterheli az életünket, hogy múltidejűségre kárhoztat bennünket. Nem az ismeretlent segítő világra jönni, nem a nyugtalanító többletet, hanem, amit már előről-hátulról tudunk.

Igazság szerint a cenzúrának ajzania illenek a képzeletet. Ajzania és bőszipenie. Kitalálni újabb és újabb metaforákat, hogy egy-egy tilalmas gondolat, ha másként nem, hát álarcosan bemerészkedjen a tiltott területekre. Nem mondom, előfordul időnként, hogy a képzelet megtáltosodik a cenzúráról, csípős lesz, gunyoros óriás parabolatükrökben mutatja be a világot vagy beköltözik a történelembe, ebbe a lenyűgöző trójai falóba, általában azonban a cenzúra elsorvasztja a képzeletet. S nem csupán az alkotókét, de magukét a cenzúráról gyakorló vagy gyakoroltató politikusokét is! Sztálin például minden ámulatot keltő képzelőerő nélkül tüntette el – előbb a szellemi életből, később – a föld színéről azokat az írókat, akik megpróbáltak ragaszkodni a költői én ősiségéhez, koroktól független hatalmához: a Bulgakovokat, a Mandelstamokat, másokat. A forogatókönyvek, melyeket ő maga írt, vagy „négereivel” íratott, igencsak egy kaptafára késültek évtizedekig.

* * *

Ha francia, svéd, amerikai, holland vagy nyugatnémet írókkal beszélget az ember, az eszmecsere egy pontján, szinte irigykedve jegyzik meg, hogy mifelénk sokkal nagyobb becsülete van az irodalomnak, mint önáluk. Mert erre felé egy-egy jó könyvért, ha kell, órákig sorban állnak az olvasók, vagy benyargalják érte a várost. S még azt is hozzátesszik, hogy a kiemelkedő műveknek nemcsak irodalmi rangjuk van, de közvetve vagy közvetlenül társadalompolitikai is. Magyarán szólva: beleszólnak a politika alakulásába.

Szó se róla: az irodalom hagyományos szerepe – sőt, ha tetszik, romantikus rangja – nálunk csakugyan nagyobb és elevenebb, mint a jóléti társadalom országaiban. Itt néha olyan vers, mint Illyés Gyula Egy mondat a zsarnokságról című verse, vagy a Bartókja váratlanul sakk-mattolja az egész politikát. Kimondhatja fölötte a megfellebbezhetetlen, erkölcsi ítéletet.

Elvontan ezt a szerepet még föl is lehet magasztosítani. De csak elvontan, mert a valóság ábrázata kissé durvább, faragatlanabb. Oly rendszerekben ugyanis, ahol a hatalmon lévőköt törvényesen választják és törvényesen meneszthetik, s ennek a mozgékony társadalmi gyakorlatnak megvan a maga biztosított játékszabálya, menetrendje, nincs semmiféle hatása a lírai költészet államcsínyeinek. De ott, ahol a remény vagy a cselekvő ösztön, nemcsak négy-öt évet vár a változtatásra, hanem földre, versekbe, álmokba bújva kilátástalanul növeszti magát, ott a visszafojtott vágyak és erők robbanásszerűen szoktak felszínre törni. Akár a sorstragédiákban.

Ez az a hangos pillanat, amikor könnyen szétgyűrűzhet a tévhit, hogy az eseményeket az irodalom készítette elő. Holott csak kifejezte. Csak nyelvet kölcsönzött neki. Előbb, mint bármi, illetve bárki más. És ez a soreleji szerep se azt jelenti, hogy a közép- és kelet-európai társadalmakban az írók a legokosabb, legbátrabb és a legérzékenyebb emberek, hanem hogy a műfajuk az: a vers, a tanulmány, a dráma, a történeteket és a sorsokat gomolyogtató regény. És azért az, mert a műfajok külön-külön maguk is művek. Tömjérek író, gondolkodó közösen kicsiszolt alkotása. S ez az idők folyamán fölhalmozott szellemi aranyfedezet akkor se értéktelenedik el, ha netán maguk az írók erejüket veszítik, vagy lehetőségeiket. Nem túlzok, ha azt mondom, hogy parancsuralmi rendszerekben az igazmondás hagyománya az irodalomba húzódik vissza, s ott próbálja átvészelni a heródesi indulatot, a heródesi paranoiát. A sajtó hazudhat, ügyeskedhet. Úgysem egészen megbízhatók a hírek. A szónokok taktikázhatnak, van hozzá menlevelük. A tömegember magába húzódhat, vagy elbújhat alattomos, kis füstölgése mögé. A költők, az írók pedig versben bujdosó haramiák lesznek. Különbözik magukat adnak föl és műfajukat, ha mellébeszelnének.

Az irodalom „előnye” és az íróké erre mifelénk tehát nem egyéb, mint ami pusztá létérzésükből következik. S így az a kivételes szerep, amit a nyugatiak irigylésre méltónak tartanak, nem más, mint egy kényszerhelyzet szüleménye: ha akarjuk, ha nem, a hivatásunk hagyománya szerint, fontossá kell válnunk a társadalom, a nemzet életében.

Szemet szűrő ellentmondás, hogy a fontosság tudatát és kényszerét legerőteljesebben épp az az uralkodó politika alapozza meg mindig, amelyik soványítani szeretné ezt a fontosságot. Többnyire épp a cenzúra által.

Egy újabb marslakó hajmeresztő érvekkel állhatna elő a minket irigylő nyugati pályatársaink körében. Fülükbe susoghatná, hogy a rangvesztésük kizárólag a jólét következménye, hiszen Európa nyugati felében és Amerikában minden olyan gondot megoldott a civilizáció, a munkára és a szabadságelvekre támaszkodó demokrácia, amelyek a tizenkilencedik század és a huszadik század első felének sürgető társadalmi kérdései voltak, s magától értetődő, hogy a fejfájás nélküli országoknak sokkal kevésbé van szükségük sóvárgásra, lázadásra, megrendülésre, reményre: azaz: irodalomra, mint azoknak a népeknek, amelyek még ma is százféle hiánytól kornyadoznak.

A marslakó logikájából az következik, hogy a modern jólét a maga járulékos élvezeteivel, szórakozásaival, kultúra- és művészetellenes találmány; csőd, amely lassan, de végérvényesen beteljesíti Spengler fél évszázados látomását Nyugat alkonyáról.

Nem tudom, akad-e megfontolt gondolkodó a földön, aki fölényesen legyintene a marslakó érveire? Minden tény és elhatalmasodó folyamat őt igazolja. Magabiztos fogyasztó, s mának élő népek húzzák föl reggelente a jó közérzet lobogóját. Alig van számukra elérhetetlen ábránd: enni, inni, látni való dolgok ömlenek eléjük elragadó for-

mában. Ha utazni akarnak, utazhatnak. Ha pihenni, övök a Csendes-óceán vagy a Kili-
mandzsáró környéke. S mivel életük nagyrészt látványossággá vált, a siker látszatát - a
javakból való részesedésük jogfolytonosságát - még elkeseredetten is fönn kell tartani-
niuk. Célok? Szándékok? Elképzelések? Mindegyikből csak annyira van szükségük,
amennyi a jelen idő felszínén tartja őket. Közhely, de sajnos igaz, hogy a Nyugat orszá-
gaiban az erkölcsi és a szellemi önfejlesztés helyét az anyagiás önfenntartás lendülete és
stratégiája foglalta el. Sokakban föl-földereg, hogy a múlt század, de még inkább a tizen-
nyolcadik század embere saját boldogulását nem csupán az anyagi jólét kellemes köze-
gében képzelte el, hanem a becsületesség, a bölcsesség, az egészség, a közszolgálat, a jó
kedély megteremtésében. Persze, ha föl is dereng ez a múltbeli eszmény, hamar kihuny,
mert az igazi civilizáció embere kívülről irányított lény. Ugyanúgy egyoldalú, mint a ci-
vilizáció maga. A természet, mint tudjuk, egyensúly nélkül megbomlik. A modern ter-
mészettudomány viszont épp azzal harcolta ki kétes dicsőségét, hogy eltökélten célra
tört, hogy elvetett minden önkorlátozó egyensúlyt, és újabb és újabb eredményekre pá-
lyázott. A belőle kisarjadó modern technika szintén. Épp ezért minden egyoldalú fejlődés
egy bizonyos ponton: *túlfejlődés*. Túlfejlődés és ugyanakkor lemondás is. Míg Európa -
vesztései és fölhígulása nélkül - igazi Európa volt, állítások és tagadások termé-
keny feszültségében létezett, vakmerő kételkedések mámorában. Eszmék, vallások,
filozófiák, új és új magatartások születtek országaiban. Új stílusok, új szenvedélyek. Va-
lamikori többszölamúsága természetesen megmaradt, de üres rutinná vált. Európának
ma nincsenek - miként két évszázadon át - önálló világú nagy festői, zeneszerzői. Áldo-
zatul estek a szüntelen kísérletezgetéseknek, az újszerűség balga mítoszának. Ugyanaz a
versengő szellem hajtotta őket is, mint a piac, és mint a technikai civilizáció sikerre áhí-
tozó bajnokait. Nincs tehát semmi ámulnivaló azon, hogy a végeredmény is „hasznos”
lett: a szervességet a művészetekben is föl-váltotta az egycélúság. A tartalom és a forma
szervességet az önállósuló formák. A narcisztikus technika. S mi lett mindebből? Bomlás.

A kultúra területére betört civilizációs normák - ellenállás hiányában - így szedték
szét darabjaira, ami csak egységként tudna létezni. Részek és részletek nagyítottak föl,
hogy betöltsék az egész helyét. Ez a kétségbeejtő kárpótlási ösztön azonban még inkább
azt leplezgeti, hogy az európai fogantatású szellem a második világháborúban és utána
is halálosan megsérült, s nem képes lábra állni.

Természetesen végzetes tévedés volna mindent csak az igazi civilizáció nyakába
akasztani. Ha a fő bajt Nyugaton az okozta is, Keleten a politika végzett hasonló pusztí-
tómunkát. A mindent átjáró, átítató uralmi politika.

A leegyszerűsítő kép sokaknak tehát ezt sugallja: Nyugat országai anyagilag jól él-
nek, szabadok, sikeresek, könnyedek, s remekül elboldogulnak a nagy kultúrák emlé-
keivel is, anélkül hogy egy új kultúra megteremtésével bajlódnának. Nem érdekli őket
annyira a művészet, a filozófia, az irodalom. Ezzel szemben a keletiek szegények, rö-
ghözkötöttek, cenzúrázott sorsban tipródnak, s fölszabadulásuk útját továbbra is arrafe-
lé látják kanyarodni, amerre az irodalomé és a művészeteké is kanyarog. Még a lenyese-
getett művekben is azért kapaszkodnak bele, mert a sebhelyekből, mint valami titkos
írásból, olvashatják ki a remény üzenetét.

Aki csak ennyit lát: világállapotokat lát. Adatokat és tényeket. A valóság jóval szö-
vevényesebb, láncolatszerűbb és ellentmondásosabb ennél. Nyugat helyzete nemcsak
attól változott meg ennyire, hogy elfogadta az ipari civilizáció által fölkinált „édenkerti”
almát. S a keleti - pontosabban a szocialista táboré - se attól, hogy kénytelen volt elfo-
gadni a politika végzetszerűségét. Sokkal inkább attól, hogy a fönt említett külső hatá-
sokra két évszázados egysége bomlott föl. A felvilágosodás révén újraszerveződött az
európai kultúra egysége. Voltaire Európája és Tolsztoje. A politika erős határokat hú-
zott meg a két utolsó században is, de a szellem egysége éppen őrizte magát s fölibe emel-

kedett a határoknak. Hatni ezért tudott Keleten Kant, Hegel, Marx, Nietzsche, s Nyugaton pedig Dosztojevszkij, Csehov, Kafka, Bartók, hogy csupán jelképes neveket említsek bizonyosságul.

A megosztottság nagyobb akadály tehát, mint a külön-külön érvényesülő hatások. Nyugat-Európának és Amerikának érzelmi behozatalra, kínokon, nélkülözéseken, lemondásokon edződött emberi kapcsolatok mintáira és ihletettségre, Közép-Európa és Kelet-Európa országainak pedig azokra a szabadságformákra, amelyekben a megszenvedett emberi értékek korlátozás nélkül, saját törvényeik szerint kifejlődhetnek. Amíg ezt a hajdani egységet nem sikerül - egy új reneszánsz szívhangjaira figyelve - megteremteni, a szétagolt világ saját züllésében tud csak „kiteljesedni”. Az önállósult körök ugyanis hibás körök. Újra és újra magukba térnek vissza. Elmeddülnek és megkérgesednek. Cenzúra és jólét? Ha oknak látszanak is, inkább következmények. Goethe, aki a világirodalom fogalmát megalkotta, jól látta, hogy nincs külön világ, és nincs külön értelme a világnak. Gondolata érvényes az emberi kultúrára is. Azon belül arra, amelynek két jelzője is volt: egyetemes és európai.

(1985)